

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(գիտագործնական միջազգային գիտաժողով)
Կիպրոս-Նիկոսիա
18-19 ապրիլի 2008թ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE FOR THE PREPARATION
OF THE WESTERN ARMENIAN NATIONAL CONGRESS

THE PROBLEMS
OF WESTERN ARMENIAN'S CLAIMS

COLLECTION OF CONFERENCE PAPERS

YEREVAN - 2009

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ПО ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СЪЕЗДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ
ПРАВОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ
ЗАПАДНОГО АРМЯНСТВА

СБОРНИК НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

ЕРЕВАН – 2009

**Գևորգ
ՊՈՂՈՍՅԱՆ**

**ՀԱՅ ՍՓՅՈՒՌԻ
ԵՐՐՈՐԴ ՍԵՐՆԴԻ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Հայոց սփյուռքը Մեծ եղեռնից հետո իր գրեթե հարյուրամյա պատմության մեջ զարգացման մի քանի փուլեր է անցել: Սփյուռքի պատմությունը հատվածաբար ուսումնասիրված է բավականին մանրամասն: Սակայն կարծում ենք, որ այն ընդհանրացման և ամբողջական իմաստավորման կարիք ունի: Այստեղ մենք կփորձենք դիտարկել միայն մի քանի հայեցակարգային կետեր:

Հայ սփյուռքի առաջին սերնդի հիմնական խնդիրն էր ֆիզիկապես վերապրել ու ամրապնդվել նոր բնակատեղերում:

Թեև հայկական գաղթօջախները գոյություն ունեին շատ վաղուց, երբ Հայաստանը կորցրեց իր պետականությունը, սակայն դրանք ընդլայնվեցին Հայոց ցեղասպանությունից հետո: Մեկուկես միլիոն հայեր ոչնչացվեցին, մյուսներին հաջողվեց փախչել և բնակություն հաստատել Արևելյան Եվրոպայի, բալկանյան և միջինարևելյան տարբեր երկրներում: Բազմահազար հայեր հիմնավորվեցին

Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես նաև Հյուսիսային ու Հարավային Ամերիկաներում: Ձգալի թվով հայկական համայնքներ գոյություն ունեն նաև Ռուսաստանում, ինչպես նաև Կենտրոնական Ասիայի նախկին խորհրդային հանրապետություններում: Հայկական համայնքներ կարելի է գտնել նաև Հնդկաստանում, Ավստրալիայում, Նոր Զելանդիայում, Աֆրիկայում (Եթովպիայում, Սուդանում և Հարավային Աֆրիկայում), ինչպես նաև ավելի հեռավոր արևելքում, օրինակ՝ Սինգապուրում, Մյանմարում, Հոնկոնգում:

Տարբեր փորձագիտական գնահատականների համաձայն՝ հայերի թիվն աշխարհում այսօր հասնում է 8 միլիոնի:

Այսօր հայերի մեծ համայնքներ կան Ռուսաստանում, որը, ըստ համայնքների մեծության, առաջին տեղում է, այնուհետև Միացյալ Նահանգներում, Ֆրանսիայում, Իրանում (թեև 1970-ականներից սկսած՝ համայնքի հայերի թիվը նվազել է), Լիբանանում, Վրաստանում, Սիրիայում, Արգենտինայում, Կանադայում և Ուկրաինայում:

Երկիրը	Հայերի թիվը
Հայաստան	3,215,800
Ռուսաստան	1,130,491 (2002թ. տվյալներ)
ԱՄՆ	1,000,000
Ֆրանսիա	500,000
Իրան	400,000
Վրաստան	248,900 (2004թ. տվյալներ)
Սիրիա	190,000
Լիբանան	140,000
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն	138,000
Արգենտինա	130,000
Ուկրաինա	99,894 (2001թ. տվյալներ)
Լեհաստան	92,000
Թուրքիա	40,000 - 70,000 (համաձայն հայերը ներառված չեն)
Հորդանան	70,000
Ուզբեկստան	70,000
Գերմանիա	42,000 - 60,000

Կանադա	40,505 (2001թ. տվյալներ) (մի քանիսը նշում են 60,000)
Հունաստան	35,000 - 55,000)
Բրազիլիա	40,000 - 50,000)
Ավստրալիա	45,000
Աբխազիա	44,869 (2003թ. տվյալներ)
Իսպանիա	42,000
Թուրքմենստան	30,000
Բուլղարիա	30,000
Բելառուս	25,000
Ղազախստան	25,000
Իրաք	20,000
Ուրուգվայ	19,000
Անգլիա	18,001
Հունգարիա	15,000
Բելգիա	10,000
Չեխիա	10,000
Իսրայել	9,800
Եգիպտոս	8,200
Մոլդովա	7,000
Նեդեռլանդներ	6,000
Տաջիկստան	6,000
Լատվիա	5,000
Շվեյցարիա	5,000
Շվեդիա	5,000
Քուվեյթ	5,000
Ղրղըզստան	3,285
Միացյալ Արաբական Էմիրություններ	3,000
Ռանիա	3,000
Ավստրիա	3,000
Նիկարագուա	2,907
Էկվադոր	2,800
Կիպրոս	2,740 (1987թ. տվյալներ)
Վենեսուելա	2,500
Լիտվա	2,500
Իտալիա	2,500
Էստոնիա	2,000
Ռումինիա	1,780

Նորվեգիա	1,000
Ֆինլանդիա	1,000
Չիլի	1,000
Սուդան	1,000
Թաիլանդ	1,000
Հոնդուրաս	900
Նոր Ջեյկանդիա	600
Սեբսիկա	560 – 10,000
Ալբանիա	500
Հնդկաստան	500
Կոլումբիա	250–300
Սոնակո	200
Հարավաֆրիկյան Հանրապետություն	200
Կատար	150
Կուբա	100
Եթովպիա	100
Ռոմինիկյան Հանրապետություն	75
Իռլանդիա	50
Կոստա Ռիկա	40
Սինգապուր	35
Պերու	35
Ջիմբաբվե	28
Ինդոնեզիա	20
Պակիստան	20–200
Ճապոնիա	20-100
Գվատեմալա	20–50

Իրաքի հայ համայնքը նվազել է 2003թ. Միացյալ Նահանգների Իրաք ներխուժելուց հետո:

Սակայն սրանք շատ ընդհանուր տվյալներ են: Հասկանալի է, որ սփյուռքահայության թվաքանակը, նրա ներուժը և աշխարհի բազմաթիվ երկրներում զբաղեցրած դիրքն ու դերն անհրաժեշտ է լրջորեն ու գիտական մեթոդներով ուսումնասիրել: Իրական պատկերն ստանալու համար անհրաժեշտ է անցկացնել մարդահամարի կարգի ուսումնասիրություն բոլոր այն երկրներում, ուր հայության թիվը հասնում է զգալի չափերի, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում, Ռուսաս-

տանում, Վրաստանում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, Իրանում և այլուր: Սա ամենևին էլ դյուրին գործ չէ: Այն սոսկ ցանկությունից իրականություն դարձնելու համար անհրաժեշտ է համախմբել սփյուռքի և Հայաստանի Հանրապետության ջանքերը:

Նման համահայկական մարդահամարի անցկացումը կարելի է դիտել որպես համազգային առաջին ծրագիր: Եվ այսպիսի համազգային ծրագրերը կարող են մի քանիսը լինել: Այսօր հայության միայն մեկ երրորդն է բնակվում Հայաստանում:

Երկրորդ սերունդը հիմնադրեց սփյուռքում գործող բազմաթիվ կառույցներ:

Ժամանակի ընթացքում ցեղասպանությունից փրկված հայերը սփյուռքում հիմնավորվեցին՝ կառուցելով եկեղեցիներ, դպրոցներ, մշակութային, համայնքային կենտրոններ և այլն: Այնտեղ, որտեղ հայերի զգալի քանակ կար, սկսեցին գործել զանազան քաղաքական կուսակցություններ և բարեգործական միություններ, ինչպիսիք են՝ Հայ Հեղափոխական Ռազմակցությունը, Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը, Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունը և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ):

Հայերը, ինչպես հայտնի է, ունեն երկու կաթողիկոս: Նրանցից մեկին, որի նստավայրը գտնվում էր Էջմիածնում, սատարում էին խորհրդային իշխանությունները, հնչակները և ռամկավարները: Մյուս կաթողիկոսարանին, որը գտնվում էր Անթիլիասում (Լիբանան), աջակցում էին դաշնակցականները: Եգիպտոսում և Սիրիայում պան-արաբիզմի, Իրանում՝ իսլամիզմի և Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով տասնյակ հազարավոր հայեր Միջին Արևելքից գաղթեցին ու հիմնավորվեցին ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Ֆրանսիայում և այլ վայրերում: Այնտեղ նրանք հիմնադրեցին լոբբիստական կազմակերպություններ՝ Հայաստանի Հանրապետությանն աջակցելու և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման

գործն ընդլայնելու նպատակով: Ստեղծվեցին նաև քաղաքական կազմակերպություններ, որոնցից են Իրավունքի և դեմոկրատիայի եվրոպական հայկական միությունը, Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտեն, Հայոց հարցի պաշտպանության կոմիտեն, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման արշավը, Կանադայի Հայկական ազգային կոմիտեն, Միջին Արևելքի հայկական ազգային կոմիտեն:

Նոր, երրորդ սերնդի խնդիրները, մեր կարծիքով, կապվում են սփյուռքի անելիքների, տեղի ու նրա պատմական դերի լուրջ ուսումնասիրության հետ: Անհրաժեշտ է սփյուռքում գործող նոր կառույցներ հիմնել. ասել է թե, ժամանակակից «think tank» կոչված մտածողական կենտրոններ հիմնադրել, որոնք գիտականորեն կուսումնասիրեն իրավիճակը, հետագա անելիքներն ու զարգացման ծրագրերը:

Հայությունն այսօր աշխարհին ներկայանում է իր երեք հատվածներով՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Արցախի Հանրապետություն և սփյուռքահայություն: Ընդ որում, այս երեք հատվածները ներկայացնում են ժամանակակից աշխարհում գոյություն ունեցող միջազգային հարաբերությունների կարևորագույն սուբյեկտներ՝ անկախ պետություն, չճանաչված պետություն (կամ տարածք) և միջազգային շարժում (տվյալ դեպքում՝ էթնիկական կամ ազգային շարժում):

Այսօր աշխարհն ավանդական պատկերացումներից շատ է հեռացել: Այն սոսկ անկախ պետությունների ընտանիք չէ միայն, այլ շատ ավելի բազմազան ու բազմադեմ է: Այսօր այն հանդես է գալիս նաև որպես տարաբնույթ կառույցներ՝ միջպետական, վերպետական ու անդրպետական, ինչպես նաև չճանաչված պետական գոյացումներ, ոչ պետական, ոչ պաշտոնական շարժումներ ու միավորումներ: Այսպիսով, հայությունն աշխարհին այսօր ներկա-

յացված է պետական, չճանաչված պետականության ու միջազգային անդրպետական շարժման երեք ձևերով:

Այս հանգամանքը կարելի է օգտագործել որպես մեծ առավելություն, եթե այդ երեք հատվածները գործեն համակարգված ու նպատակաուղղված: Այլ կերպ ասած, եթե նրանք դիտարկվեն որպես ընդհանուր համազգային ծրագրերի իրագործման կատարողներ: Ժամանակակից հայության այս երեք հատվածների փոխհարաբերությունները, նրանց ներդաշնակ ու ազգանպաստ զարգացումը և դերակատարության ու մասնաբաժինների հայեցակարգային գաղափարախոսության մշակումը կարող են դիտարկվել որպես ևս մեկ համազգային գիտական ծրագիր:

Ավանդաբար սփյուռքահայության գործողություններն ուղղորդվել են Հայ Առաքելական եկեղեցու, Հայ Կաթոլիկ եկեղեցու, Ավետարանչական կազմակերպությունների, քաղաքական կուսակցությունների (ղաշնակցություն, ռամկավար-ազատական, հնչակյան), մշակութային ու հայրենակցական միությունների և բարեգործական հաստատությունների կողմից: Սակայն վաղուց արդեն ժամանակն է, որպեսզի պատմականորեն կյանքի կոչված այս կառույցները համակարգվեն ու միավորվեն մեկ համազգային ընտրովի մարմնի կողմից, որը կիրականացնի նաև ներկայացուցչական գործառույթներ: Արդեն կայացած սփյուռքահայ կառույցները յուրօրինակ «նախարարությունների» դեր են կատարել սփյուռքի համար, որոնք չունեն և չեն էլ կարող ունենալ *պետության կառուցվածք*:

Եթե համեմատությունը պետության հետ տեղին կլինի, ապա կարելի է ասել, որ սփյուռքի «նախարարությունները» վաղուց արդեն ապացուցել են իրենց կենսունակությունն ու արդյունավետությունը: Այսօր խոսվում է այն մասին, թե ժամանակն է մտածել սփյուռքի կառույցները համակարգող մարմին՝ Համազգային Ժողով կամ Պառլամենտ ստեղծելու մասին, որն իր օրենսդիր որոշումներով կուղղորդի դրանց գործունեությունը: Անկասկած, դրա ժամանակն արդեն վաղուց է հասունացել և նույնիսկ այդ մա-

սին խոսվում է մեծ ուշացումով: Ամենևին հարցականի տակ չդնելով այս կարևոր խնդրի լուծումը՝ հարկ է նկատել, որ սփյուռքը, այնուամենայնիվ, պետության կառուցվածք չունի և չի կարող ունենալ: Սփյուռքին, հատկապես Հայ սփյուռքին, հատուկ է ցանցային համակարգի կառուցվածքը, և այս ուղղությամբ պետք է այնպայման մտածել՝ *ցանցային կառույցին համապատասխան* միավորներ հիմնելու համար:

Սփյուռքի ներդրումը ՀՀ-ի տնտեսության մեջ բավականին մեծ է: Այդ են վկայում սփյուռքից ստացվող ուղղակի ներդրումների չափերը. Ռուսաստանից 29%, ԱՄՆ-ից 17%, Իրանից 14% (www.crrc.am): Մենք գնահատում ենք սփյուռքի ֆինանսական օգնությունը: Սակայն այժմ ակնհայտ է, որ Հայաստանը ավելի շատ սփյուռքի մտավոր ներուժի կարիքն ունի, քան սոսկ ֆինանսական ներդրումների:

Հայաստանի Հանրապետությունը սփյուռքահայության հետ նախածեռնել է մի շարք արժեքավոր մեծածավալ միջոցառումներ. Հայաստան-Սփյուռք համաժողովները (1999, 2002, 2006թթ.), համահայկական օլիմպիական խաղերը (1999, 2001, 2003, 2007թթ.) և տարբեր մարաթոնները («Մեկ ազգ մեկ մշակույթ», «Ոսկե ծիրան» և այլն): Վերջապես, 2005թ. ՀՀ Սահմանադրության նոր խմբագրումը նախատեսեց երկքաղաքացիության օրենսդրական հիմքերը, իսկ 2007թ. Ազգային ժողովն ընդունեց համապատասխան օրենք: ՀՀ կառավարությունը նախատեսել է 2008թ. աշնանը սփյուռքի նախարարություն ստեղծել:

Ամեն մի հայ պետք է գիտակցի, որ համազգային նշանակություն ունեցող միջոցառումները շատ ավելի կարևոր են, քան մասնակի ու առանձին ընտանեկան կամ անձնական տոնախմբությունները: Այսինքն՝ մենք պետք է հասնենք այն բանին, որ հայ մարդկանց գիտակցության մեջ արմատական փոփոխություններ տեղի ունենան: Քանի դեռ Կալիֆորնիայի հայերի հարսանիքներն ու կնունքներն ավելի շքեղ են կազմակերպվում, քան աշխարհասփյուռ հայության կենսական կարևորության հարցերին նվիր-

ված խորհրդակցությունները, կարող ենք փաստել, որ հայերի պատմական և քաղաքական գիտակցությունը լուրջ բուժման խնդիր ունի: Սեփական ազգի նպատակներն ու գործերը հայերը պետք է ավելի բարձր դասեն իրենց մասնավոր նպատակներից (այդ թվում՝ ընտանեկան ու անձնական գործերից):

Ցանկացած ազգ, որը պետություն է կազմել, ունի նաև սփյուռք: Այլ կերպ ասած, ցանկացած պետություն միավորում է տվյալ (կամ, այսպես կոչված, հիմնական) ազգի զգալի մասը և, որպես կանոն, տվյալ ազգի որոշ թվով ներկայացուցիչներ բնակվում են այդ պետության սահմաններից դուրս՝ արտերկրում: Սա օրինաչափ երևույթ է և, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, աշխարհի գրեթե բոլոր ազգային պետություններում բնակվում է այդ ազգի ներկայացուցիչների ճնշող մեծամասնությունը, իսկ պետությունից դուրս՝ տվյալ ազգի փոքր մասը: Այդ մասը երբեմն շատ փոքր ու աննշան է լինում, իսկ երբեմն էլ կազմում է տվյալ ազգի 15-20%-ը և նույնիսկ ավելին: Սակայն Հայաստանի դեպքում գործ ունենք մի բացառիկ երևույթի հետ, երբ հայ ազգի մեկ երրորդն է բնակվում Հայաստանի Հանրապետությունում, իսկ երկու երրորդը՝ հանրապետությունից դուրս բազմաթիվ այլ երկրներում: Սա մի բացառիկ երևույթ է, երբ սփյուռքն իր թվով երկու-երեք անգամ գերազանցում է տվյալ պետության հիմնական բնակչությանը: Այստեղ համեմատություն կարելի է անցկացնել միայն հրեաների և իռլանդացիների հետ: Ոչ մի այլ ազգության պարագայում նման երևույթ չի արձանագրվում: Սակայն հայերի բացառիկությունը չի սահմանափակվում միայն սրանով: Պարզվում է, որ երկրի ներսում նույնպես հայոց պետությունն ազգային կառուցվածքի միատարրության առումով բացառիկ պատկեր է ներկայացնում: Բանն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետության բնակչության 97%-ը կազմում են հայերը: Սա նույնպես բացառիկ երևույթ է, և աշխարհում ընդամենը մի քանի պետություններ կան, որոնց բնակչությունն այս աստիճան միատարր է:

Հայաստանի Հանրապետության բնակչության միայն 3%-ն են կազմում այլ ազգությունների ներկայացուցիչները: Հիմնականում դրանք քրդերն (եզդիներն) են ու ռուսները: Կան նաև այլ ազգային փոքրամասնություններ ներկայացնող փոքրաթիվ խմբեր: Համաշխարհային փորձը վկայում է, որ տարբեր ազգային պետություններում ազգային փոքրամասնությունները կազմում են, որպես կանոն, բնակչության 10-25%-ը, երբեմն ավելի շատ մինչև 50-60%-ը:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետությունը թե ներքին ազգային կառուցվածքով, թե իր մեծամասնությունը կազմող սփյուռքով մի բացառիկ երևույթ է: Այս բացառիկության պատմական պատճառները հիմնականում պարզ ու հասկանալի են: Դրանք բացատրվում են հայոց պետականության ստեղծման, ցեղասպանության ու սփյուռքի ձևավորման պատմական գործընթացներով: Սակայն այս բացառիկության հետևանքներն ու հայոց պետականության հետագա զարգացման հեռանկարները դեռ բավարար ուսումնասիրված չեն: Կարելի է նույնիսկ ասել՝ բնավ ուսումնասիրված չեն:

Հայաստանի Հանրապետությունում գործող Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նմանությամբ անհրաժեշտ է հիմնել սփյուռքի միջազգային հետազոտական կենտրոն-ինստիտուտ: Հզոր մի հետազոտական կառույց «think-tank», որը կունենա մշտական աշխատողներ և հնարավորություն տարբեր երկրներից հրավիրելու բազմաթիվ գիտնականներ (ոչ միայն հայագրի), որոնք պայմանագրային կարգով կհամագործակցեն նշված ինստիտուտի հետ: Սեկ ընդհանուր անգամ չեն կասկածում, որ սփյուռքը և ցեղասպանությունը մեկ հարցի Հայկական հարցի փոխկապված խնդիրներ են: Պարզապես, Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ուսումնասիրությունների կենտրոնում պատմական անցյալն է, իսկ սփյուռքի ինստիտուտը հայացքը պետք է ձգի ապագային:

Մեր կարծիքով՝ սփյուռքի վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները և, ընդհանրապես, գիտական մոտեցումները շատ են ուշացել: Սակայն չմոռանանք, որ դրա պատճառը խորհրդային գաղափարախոսությունն էր: Մենք բոլորս շատ լավ գիտենք, որ կոմունիստները երկար տարիներ արգելում էին ոչ միայն ցեղասպանության վերաբերյալ գիտական ուսումնասիրությունները, այլև նույնիսկ ցեղասպանության հիշատակումը: Այս առումով, խորհրդային Միությունը թուրք ցեղասպանների մեղսակիցն էր: Այժմ մենք նախածեռնում ենք այն, ինչը պետք է արվեր նախորդ սերունդների կողմից, 50-80 տարի առաջ: Ցեղասպանության ազատ ուսումնասիրություններն սկսվել են, կարելի է ասել, ընդամենը 20 տարի առաջ (նույնիսկ ոչ 1965 թվականից): Այսինքն՝ նշանակում է, որ մենք շատ ժամանակ չունենք, պետք է շտապենք և լրացնենք լռության տասնյակ տարիների ընթացքում գոյացած բացը: Խորհրդային Միությունն ամեն ինչ արեց, որպեսզի Հայոց ցեղասպանությունը մոռացության մատնվի: Բայց դա նրան չհաջողվեց:

Վերադառնալով գիտական ուսումնասիրություններին՝ պետք է լավ գիտակցենք, որ խնդրի իրավաբանական խորագինն մշակումը չափազանց կարևոր է, բայց դրան զուգահեռ պարզապես խիստ անհրաժեշտ է փնտրել հարցի ոչ ավանդական, նորարարական լուծումներ: Մենք պետք է գնանք բոլոր հնարավոր ճանապարհներով:

Որքան ավելի մոտենանք Հայկական հարցի ճիշտ ու արդյունավետ լուծմանը, այնքան ավելի են աճելու թուրքական պետության ազդեցությունն ու գործակալական ակտիվությունը, ընդհուպ մինչև Հայաստանում հեղաշրջում կազմակերպելու փորձերը:

Մենք չպետք է գերազնահատենք մեր հակառակորդներին, քանզի դա կանխելու է մեր համարձակությունը: Սակայն ավելի վտանգավոր կլինի, եթե մենք թերազնահատենք նրանց, քանի որ դա կծախողի մեր գործը: